

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ
ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΥΙΟΘΕΣΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

**Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα της Ιεράς Μητροπόλεως
Καστοριάς
σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Θρησκευμάτων, τη
Διεύθυνση Α/θμιας Εκπαίδευσης Καστοριάς και τη
Διεύθυνση Β/θμιας Εκπαίδευσης Καστοριάς, την Εφορία
Αρχαιοτήτων Καστοριάς**

Συντελεστές του Προγράμματος:

Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης της Ι. Μητροπόλεως Καστορίας, κ. Καλλίνικος
(Γεωργάτος)

Πανοσιολογιώτατος Αρχιμανδρίτης π. Στέφανος Σχοινάς, Εφημέριος του Ι.
Μητροπολιτικού Ναού

Αλχασίδης Νικόλαος, Διευθυντής του 6^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καστορίας

Βασιόπουλος Σωκράτης, Θεολόγος

Γαλανού Πελαγία, Προϊσταμένη Εκπαιδευτικού Έργου Β΄/θμιας Εκπαίδευσης Καστορίας

Καζακλάρη Αικατερίνη, Δασκάλα ΠΕ 70

Λάιου Αναστασία, Δασκάλα ΠΕ 70

Μάττα Φανή, Δασκάλα ΠΕ 70

Μπελερή Βαρβάρα, Διευθύντρια Μουσικού Γυμνασίου Καστορίας

Μπουκόννη Χαρά, Εικαστικός

Τα γραφικά του παρόντος εντύπου επιμελήθηκε η κα Μπουκόννη Χαρά Εικαστικός

Τη συλλογή των στοιχείων ως γραμματέας της επιτροπής έχει αναλάβει ο κος Στυλιάδης
Βασίλειος

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	5
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ & ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	6
ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΠΟΥΔΩΝ	8
ΑΝΑΛΥΣΗ ΒΗΜΑΤΩΝ.....	10
ΠΡΟΣΘΕΤΟ ΥΛΙΚΟ.....	15
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ.....	15
ΚΑΡΤΕΛΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	23
ΗΜΙΔΟΜΗΜΕΝΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ.....	25
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	26
ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ.....	29
Χάρτης	30

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Καστοριά είναι μια ζωντανή βυζαντινή πόλη με μεγάλη ιστορία, που όμως δεν είναι τόσο γνωστή στο πλατύ κοινό, και στους κατοίκους της και στους επισκέπτες της.

Η τοπική κοινωνία τα τελευταία χρόνια δείχνει ένα πολύ μεγάλο ενδιαφέρον και μια στροφή προς την προβολή της ιστορικής αυτής κληρονομιάς της πόλης, που είναι μοναδική, και ως αντικείμενο μάθησης και ως ένα "προϊόν" ξεχωριστό και μοναδικό της πόλης και της περιοχής.

Κρίνουμε, ως Μητρόπολη Καστορίας, ότι οι μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης μπορούν να συμβάλλουν αποτελεσματικά στην γενικότερη αυτή προσπάθεια της κοινωνίας, μαθαίνοντας τα ίδια την ιστορία τους και προβάλλοντάς την στην ευρύτερη κοινωνία.

Στην προοπτική αυτή συνέλαβε και προτείνει το παρόν πρόγραμμα υιοθεσίας των εκκλησιαστικών ζωντανών μνημείων της Καστοριάς από τα Σχολεία.

Αυτό μπορεί να θεωρηθεί, με κάποιους σύγχρονους οικονομικούς όρους, ότι τα Σχολεία συνδέονται με τον τρόπο αυτό με την "παραγωγή", ήτοι με την πολιτιστική και τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, που είναι ζωτικής σημασίας για την περιοχή.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η πόλη της Καστοριάς είναι γεμάτη με Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία που κρύβουν επιμελώς την ιστορία τους, την καλλιτεχνική τους αξία και τη λειτουργικότητά τους.

Το παρόν πρόγραμμα στοχεύει στην ανάδειξη όλων αυτών των στοιχείων που καθιστούν την πόλη της Καστοριάς ένα σημαντικό κέντρο βυζαντινών και μεταβυζαντινών εκκλησιών για το οποίο έχουν γράψει σημαντικοί ιστορικοί και αρχαιολόγοι (Ορλάνδος, Πελακανιδης, Μουτσόπουλος: 1974, Κακκαβάς: 1995, Moutsopoulos: 1968, Pelekanides:1964, Wharton & Epstein:1982).

Ένας ναός διακρίνεται από ένα πλήθος στοιχείων που τον καθιστά σημαντικό σημείο αναφοράς για έναν τόπο. Παράλληλα η αναζήτηση ενός ερευνητή μπορεί να αναδείξει στοιχεία που αφορούν μια σειρά αξόνων.

Πρώτος εμφανής άξονας η αρχιτεκτονική του ναού η οποία όμως έχει άμεσες αναφορές στη Θεολογία και στη λειτουργική του χρήση.

Δεύτερος εμφανής άξονας είναι η τέχνη της αγιογραφίας η οποία όμως επίσης συνδέεται άρρηκτα με τη Θεολογία και τη λειτουργική.

Συνεπώς η Θεολογία μαζί με τη λειτουργική χρήση των ναών καθιστούν δύο σημαντικότερους άξονες οι οποίοι μπορεί να μην είναι εμφανείς, αλλά είναι καθοριστικοί στην διαπραγμάτευση της υιοθεσίας ενός μνημείου.

Τρίτος εμφανής άξονας μπορεί να θεωρηθεί η σύνδεσή του με την τοπική αλλά και την παγκόσμια ιστορία μια και σε κάθε ναό υπάρχουν κρυμμένα ιστορικά στοιχεία, αλλά και κάθε ναός μπορεί να συνδέεται με την προσωπική ή οικογενειακή ιστορία ενός προσώπου, αλλά και με την ευρύτερη ιστορία της Ελλάδας, του Βυζαντίου και της Ευρώπης. Χαρακτηριστική αναφορά η απεικόνιση του οικοσμήμου ενός Νορμανδού ευγενή στον ιερό ναό του Αγ. Στεφάνου.

Όπως γίνεται αμέσως αντιληπτό κάθε αντικείμενο ενός μόνο άξονα αποτελεί από μόνο του αντικείμενο μελέτης στο οποίο ο μελετητής θα μπορούσε να ασχοληθεί για χρόνια.

Για έναν μαθητή όμως και έναν εκπαιδευτικό κάτι τέτοιο είναι πρακτικά αδύνατο.

Η συνήθης πρακτική είναι να αναλαμβάνει ένας εκπαιδευτικός ένα κλειστό πρόγραμμα που εμπεριέχει ένα μικρό εύρος γνωστικών αντικειμένων και επιζητά είτε μία δασκαλοκεντρική πορεία, όπου ο εκπαιδευτικός διδάσκει την απαιτούμενη γνώση χρησιμοποιώντας το μνημείο ως εποπτικό υλικό, είτε ως μία πορεία καθοδηγούμενης ανακάλυψης όπου μέσα από μία σειρά δομημένων δραστηριοτήτων πάλι ο εκπαιδευτικός ωθεί τους μαθητές να «ανακαλύψουν» την «έγκυρη» γνώση, χρησιμοποιώντας το μνημείο ως τεκμήριο.

Υπάρχει όμως και μία 3^η πορεία διδασκαλίας, αυτή η οποία προκαλεί γνωστική σύγκρουση στους μαθητές. Ο όρος γνωστική σύγκρουση σχετίζεται με τον όρο γνωστική ανισορροπία του Piaget, ωστόσο δεν μπορεί να θεωρηθεί ταυτόσημος μια και η γνωστική ανισορροπία προκαλείται όταν το άτομο αντιλαμβάνεται μια αντίφαση ανάμεσα σε αυτό που πίστευε

και σε κάτι νέο/αντίθετο που διαπιστώνει, επομένως η σύγκρουση είναι ενδοατομική (Raynal & Rieunier, 1997). Αντίθετα η γνωστική σύγκρουση μπορεί να είναι και κοινωνική όταν προέρχεται από την κοινωνία (άλλα παιδιά ή ενήλικες) οπότε καθίσταται διατομική.

Τι θα μπορούσε επομένως ένας εκπαιδευτικός να κάνει υιοθετώντας ένα μνημείο;

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ & ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ανατρέχοντας στο ΔΕΠΠΣ & ΑΠΣ (ΥΠΕΠΘ: 227-228) της υποχρεωτικής εκπαίδευσης καθίστανται αναγκαίες «οι μαθητοκεντρικές διαθεματικές μέθοδοι διδασκαλίας» ακριβώς επειδή «επιτρέπουν την ενεργητική συμμετοχή του μαθητή στις διδακτικές διαδικασίες», πάντοτε με γνώμονα τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών και τις ιδιαιτερότητες του γνωστικού αντικειμένου.

Είναι επιθυμητή επίσης η εναλλαγή των μεθόδων και «η ευελιξία του διδάσκοντος, όταν οι περιστάσεις το απαιτούν» εκμεταλλευόμενος «κάθε δυνατότητα που προσφέρεται, ώστε να ενεργοποιεί το σύνολο της τάξης»

Η εφαρμογή ενεργητικών μεθόδων διδασκαλίας περιλαμβάνει μεταξύ άλλων «έρευνα των πηγών, καθώς εργασίες (ατομικές ή ομαδικές) εκτός της σχολικής τάξης.

Στην ενεργητική συμμετοχή των μαθητών αποβλέπει και η βιωματική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων μέσω πηγών και ανεκδοτολογικών κειμένων και οι ναοί της Καστοριάς αποτελούν πολύτιμα μέσα για τη γνώση της ιστορίας επειδή εμπεριέχουν πολύτιμες ιστορικές πηγές και συνδέονται με γεγονότα όχι μόνο της τοπικής αλλά και της ευρύτερης ευρωπαϊκής ιστορίας όπως παρουσιάζεται με λίγα παραδείγματα και καίρια στο θεωρητικό μέρος.

Οι επισκέψεις σε χώρους αναφοράς «είναι συμπλήρωμα της διδασκαλίας στην τάξη, που όχι μόνο διευκολύνει την εμπέδωση των γνώσεων μέσω της τοποθέτησής τους σε σαφέστερο πολιτισμικό πλαίσιο, αλλά και προάγει ουσιαστικά την κρίση του μαθητή μέσω της ενίσχυσης ή του μετριασμού των εντυπώσεων που έχει ήδη σχηματίσει καθώς και τη συνειδητοποίηση νέων πτυχών των ενδιαφερόντων του». (ΥΠΕΠΘ: 228)

Σύμφωνα με την θεώρηση των ΔΕΠΠΣ και των ΑΠΣ η παιδαγωγική αντιμετώπιση αφορά έναν ανοιχτό σχεδιασμό δίνοντας την ευκαιρία στους εκπαιδευτικούς και μαθητές να προβούν σε διαφοροποιήσεις στην προσέγγιση ώστε να ωφεληθούν όλοι οι μαθητές ανεξαρτήτως μαθησιακού, κοινωνικού ή πολιτισμικού υπόβαθρου ... επιλέγοντας οι ίδιοι το ναό με τον οποίο θα ασχοληθούν και τους άξονες στους οποίους θα εμβαθύνουν.

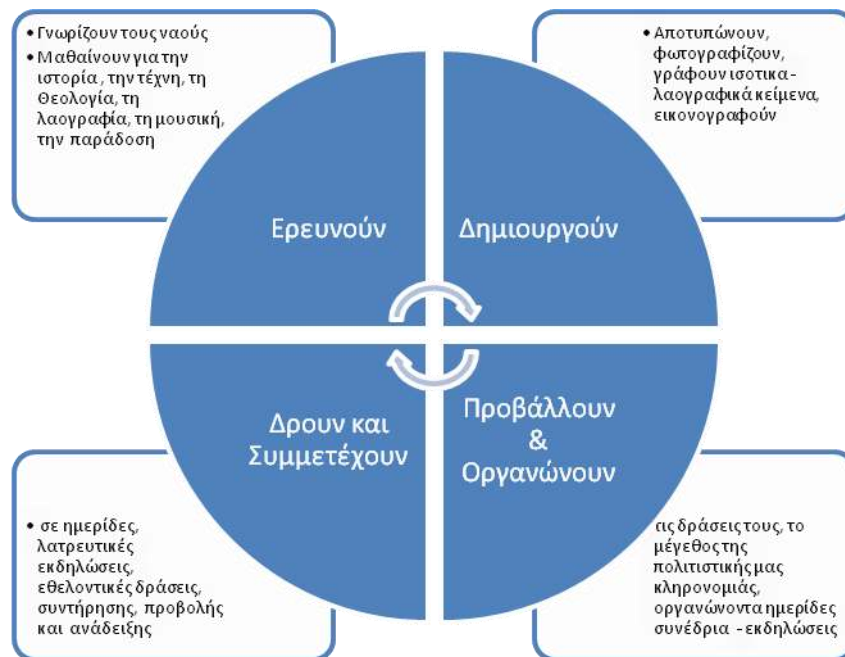
Υπό αυτή τη θεώρηση οι εκπαιδευτικοί μπορούν να εφαρμόσουν:

1. είτε τη μέθοδο project, επιλέγοντας εκείνους τους άξονες στους οποίους θα δώσουν βαρύτητα ανάλογα με τους μαθητές τους,
2. είτε να προσεγγίσουν το θέμα με την επίλυση ενός προβλήματος (π.χ. γνωρίζετε να υπάρχει ναός στην περιοχή της Καστοριάς από τον οποίο πέρασαν σταυροφόροι;)

3. είτε να ασχοληθούν με την έρευνα πεδίου (Ποιους ναούς έχουμε στην περιοχή της Καστοριάς; ποιο θεωρείτε πιο σημαντικό; Γιατί; Ας τους επισκεφθούμε και ας κάνουμε έρευνα)
4. Είτε να οργανώσουν μία έρευνα δράσης

Στο πλαίσιο αυτό οι μαθητές:

Σχήμα 1

Ανάλογα με το ενδιαφέρον των μαθητών του θα μπορούσε να προβεί σε ένα πλήθος δραστηριοτήτων ή και μόνο στη γνωριμία των μαθητών με το μνημείο.

Να εντάξει το πρόγραμμα σε 4 επισκέψεις ή να εμβαθύνει σε αυτό εντάσσοντας το ως πολιτιστικό πρόγραμμα ή ως εργαστήριο δεξιοτήτων στο σχεδιασμό των δράσεων της τάξης του.

Αρχικά θα μπορούσε να ξεκινήσει από το πρώτο βήμα: τη γνωριμία με ένα ναό στην περιοχή της Καστοριάς, που θεωρούν οι μαθητές άξιο για διερεύνηση. Εάν κριθεί ότι οι μαθητές ενδιαφέρονται μπορεί να προχωρήσει στο δεύτερο βήμα. Αν όχι να εγκαταλείψει το πρόγραμμα.

Ως δεύτερο βήμα θα ήταν μία επίσκεψη στο μνημείο και η άντληση πληροφοριών αναφορικά με ένα θέμα που θα ήθελαν οι μαθητές να ασχοληθούν και τους κεντρίζει το ενδιαφέρον (ιστορία του ναού, τέχνη, αρχιτεκτονική, θεολογία, μυστήρια που τελούνται σε αυτόν ...)

Ως τρίτο βήμα η κατάσταση του μνημείου και η ανάληψη ευθύνης για την προβολή του.

Ως τέταρτο βήμα η επικοινωνία με ανθρώπους που έχουν ευθύνη του μνημείου ως προς τη λειτουργική του χρήση.

Ως πέμπτο βήμα ο εθελοντισμός για την προστασία του και ανάδειξη του μέσα από τον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο.

ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

Το παρόν πρόγραμμα επειδή αποτελεί ένα πρόγραμμα σε μορφή project και συνδέεται με τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών ως εξής:

Στο πρόγραμμα σπουδών των Θρησκευτικών αναγνωρίζεται ότι «Η θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών... συνιστά όρο της ηθικής και πνευματικής ανάπτυξης» (ΥΠΕΠΘ: 137) Στην εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση μελετάται ο Χριστιανισμός μεταξύ άλλων «ως ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, ως πολιτιστική έκφραση, ως πορεία μέσα στην ιστορία, ως αναζήτηση της αλήθειας και ως σύγχρονη παρουσία μέσα στον κόσμο» (ΥΠΕΠΘ ο.π.).

Επιπρόσθετα «ο σκοπός της διδασκαλίας του ΜτΘ συμβάλλει: Στην απόκτηση γνώσεων γύρω από τη χριστιανική πίστη και την Ορθόδοξη χριστιανική παράδοση. Στην ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης. Στην προβολή της ορθόδοξης πνευματικότητας ως ατομικού και συλλογικού βιώματος. Στην κατανόηση της χριστιανικής πίστης ως μέσου νοηματοδότησης του κόσμου και της ζωής. Στην παροχή ευκαιριών στους μαθητές για θρησκευτικό προβληματισμό και στοχασμό. Στην κριτική επεξεργασία των θρησκευτικών παραδοχών, αξιών, στάσεων. Στη διερεύνηση του ρόλου που έπαιξε και παίζει ο Χριστιανισμός στον πολιτισμό και την ιστορία της Ελλάδας και της Ευρώπης. Στην κατανόηση της θρησκείας ως παράγοντα που συντελεί στην ανάπτυξη του πολιτισμού και της πνευματικής ζωής. Στην επίγνωση της ύπαρξης διαφορετικών εκφράσεων της θρησκευτικότητας. Στην αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων και των μεγάλων σύγχρονων διλημμάτων. Στην ανάπτυξη ανεξάρτητης σκέψης και ελεύθερης έκφρασης. Στην αξιολόγηση του Χριστιανισμού ως παράγοντα βελτίωσης της ζωής των ανθρώπων».

Υπό αυτό το πρίσμα η μελέτη ενός ναού ως μέρος του ιστορικού γίνεσθαι συμβάλλει στην κατάκτηση του γενικού σκοπού μια και αυτός ο ναός δημιουργήθηκε για συγκεκριμένο σκοπό, αφιερώθηκε σε έναν άγιο, όπως ένας στρατιωτικός άγιος για την αντιμετώπιση μιας σειράς επιδρομών, ενός ιατρού αγίου για την αντιμετώπιση μίας σειράς ασθενειών κ.ο.κ. και απετέλεσε ένα τόπο συνάθροισης στον οποίο μπορεί να λήφθηκαν και πολιτικές αποφάσεις όπως ο Αγ. Γεώργιος του Βουνού Καστοριάς (ή ο Αγ. Στέφανος), στον οποίο ενδέχεται να συνθηκολόγησαν οι Νορμανδοί με τον Αλέξιο Κομνηνό επιστρέφοντας την πόλη της Καστοριάς στους Ρωμαίους (Βυζαντινούς) (Cheynet: 2005, (Άννα Κομνηνή 169. 25-170. 62).

Οι ναοί ως μέρος του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος συνδέονται με ένα πλήθος ιστορικών γεγονότων.

Το παρόν πρόγραμμα επιτρέποντας στον εκπαιδευτικό να οργανώσει τις δραστηριότητες του σε σχέση με τις ανάγκες των μαθητών, στοχεύοντας στην εννοιολογική αλλαγή, μπορεί

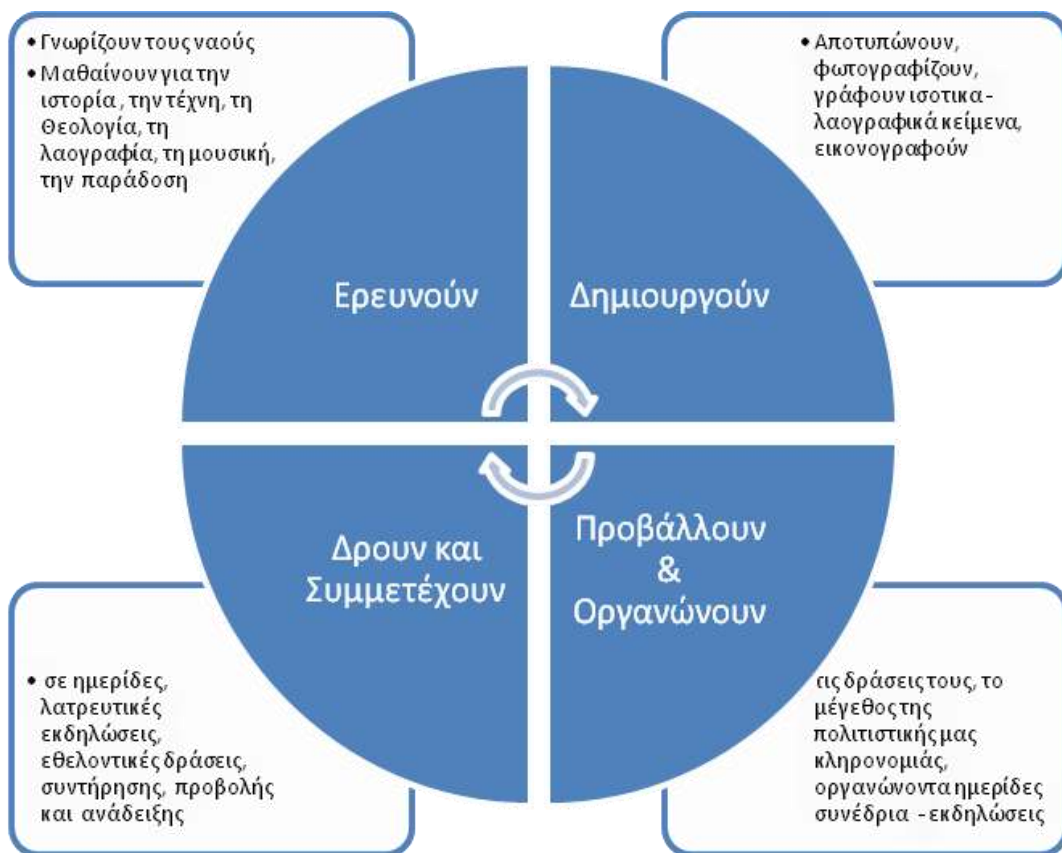
να υπηρετεί ένα μεγάλο μέρος των ανωτέρω στόχων, ανάλογα με το σχεδιασμό του κάθε εκπαιδευτικού, το ναό τον οποίο πρόκειται να υιοθετήσει και τις διαφορετικές ανάγκες των μαθητών που εν μέρει ανακύπτουν από το γνωστικό τους υπόβαθρο και εν μέρει από τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτιστικές/σμικές τους καταβολές, , αλλά και με τη σύνδεση με την ιστορία και θρησκεία άλλων λαών όπως ο τη σύνδεση με το Ναό του Σολομώντα (ΥΠΕΠΘ: 165) ή τη σύνδεση με το Ναό του Αγ. Πέτρου στη Ρώμη (ΥΠΕΠΘ: 179).

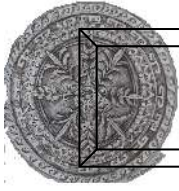

ΑΝΑΛΥΣΗ ΒΗΜΑΤΩΝ

Οι μαθητές

ΒΗΜΑ 1^ο

Ερευνώ

Εκπαιδευτικοί	Μαθητές
Αφήστε τον πρώτο λόγο στους μαθητές να επιλέξουν σύμφωνα με τα κριτήριά τους. Θα σας διευκολύνει περαιτέρω.	Εντοπίστε τον ναό που σας ενδιαφέρει, ασχέτως εάν είναι ένα σημαντικό μνημείο ή ένας απλός ναός.
Ιδιαίτερα σημεία προσοχής Εάν ο ναός είναι παλαιότερος του 1830 προστατεύεται από την πολιτεία και η συντήρησή του θεωρείται δεδομένη, έστω και αν ανήκει στην εκκλησία της Ελλάδος. Εάν είναι νεότερος μπορεί να είναι κηρυγμένος ως μνημείο, οπότε μπορείτε να το ελέγξετε από τη λίστα μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού http://listedmonuments.culture.gr/info.php	Τοποθετήστε τον στο χώρο (είτε μέσω της εφαρμογής google, είτε από έναν τοπογραφικό χάρτη που θα πάρετε από την τοπογραφική υπηρεσία Καστοριάς, είτε στον παρακάτω χάρτη που επισυνάπτεται στο παράρτημα).
Θα ήταν προτιμότερο να σχεδιάσετε ομάδες που θα καλύψουν σφαιρικά το θέμα ανάλογα και με το μαθησιακό προφίλ των μαθητών.	Ποια είναι εκείνα τα στοιχεία που σας έκαναν εντύπωση (θεολογικά, εικονογραφικά, λαογραφικά);
Λόγω της έκτασης του προγράμματος μία σειρά εργασιών μπορεί να ανατεθεί στα παιδιά εκτός σχολείου με τη μορφή της ανεστραμμένης τάξης και να τους δοθεί η ευκαιρία να λειτουργήσουν σε ένα πιο αυτόνομο πλαίσιο.	Βρείτε ποιο/ποια πρόσωπα είναι υπεύθυνα για το ναό. Ο Ιερέας της ενορίας, η εκκλησάρισσα (κυρία που προσέχει το ναό), ο φορέας που είναι υπεύθυνος για την προστασία του (Ιερά Μητρόπολη, Εφορία αρχαιοτήτων).
	Μπορείτε να ανατρέξετε στις τοπικές βιβλιοθήκες, να βρείτε υλικό από το διαδίκτυο και να το συγκρίνετε για την επιστημονική του ακρίβεια. Γίνετε ερευνητές που διασταυρώνουν τα στοιχεία προκειμένου να αποκτήσουν έγκυρη γνώση.
Αφήστε τα παιδιά να αποφασίσουν το μέσο παρουσίασης (powerpoint, αφίσσα, πολυτροπικό κείμενο....)	Παρουσιάστε και συζητήστε τα ευρήματά σας στην τάξη.

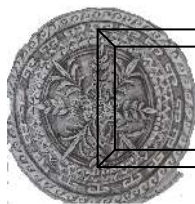

ΒΗΜΑ 2^ο

Δημιουργώ

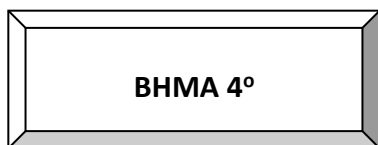
Εκπαιδευτικοί	Μαθητές
Στο στάδιο της επίσκεψης ενθαρρύνετε τους μαθητές να ερευνήσουν, να ανταλλάξουν απόψεις, να επικοινωνήσουν με τους περίοικους, τους τουρίστες ή τους υπεύθυνους του χώρου	Επισκεφθείτε τον ναό
Συνεργαστείτε με συναδέλφους σας (π.χ. εικαστικό, μουσικό) και άλλους ειδικούς αν το κρίνετε σκόπιμο για να οργανώσετε δράσεις που θα εμπλέξουν συναισθηματικά τους μαθητές	παρατηρήστε τον
	Σχεδιάστε ότι σας ενδιαφέρει και εάν επιτρέπεται φωτογραφήστε τον
	βιντεοσκοπήστε τον
	Γνωρίστε τους ανθρώπους που σχετίζονται με τον ναό
	Συμμετάσχετε σε μία ακολουθία
	Κάντε μία έρευνα στους περίοικους
	Κάντε μία μακέτα του ναού
	Γράψτε ένα κείμενο περιγράφοντας συναισθήματα, απορίες και εντυπώσεις (θετικά ή αρνητικά)
Οργανώστε μία παράκληση ή συμμετάσχετε σε μία Θ. Λειτουργία και ζητήστε από τον Ιερέα να σας εξηγήσει όποιες απορίες δημιουργηθούν στα παιδιά.	Μπορείτε επίσης να συμμετάσχετε σε ακολουθίες που θα τελεστούν είτε στο πλαίσιο του προγράμματος του ναού, είτε αποκλειστικά για την τάξη σας σε συνεργασία με τον εφημέριο του Ιερού Ναού.

ΒΗΜΑ 3^ο

Δρω και Συμμετέχω

Εκπαιδευτικοί	Μαθητές
Αυτές οι δράσεις μπορούν να γίνουν είτε πριν την επίσκεψη, είτε κατά ή και μετά την επίσκεψη, αφορούν όμως την έννοια του ενεργού πολίτη και εμπλέκουν περισσότερο τους μαθητές ενεργά στην προστασία και ανάδειξη του μνημείου	Καταγράψτε την κατάσταση του μνημείου,
Επισημαίνεται ότι αυτό το βήμα μπορεί να παραληφθεί, επειδή απαιτεί αρκετές δεξιότητες και ίσως δεν είναι και εύκολα υλοποιήσιμο	Σχεδιάστε μία παρέμβαση στο χώρο (εφόσον επιτρέπεται από τη νομοθεσία αν πρόκειται για ναό μετά το 1830 και με τη σύμφωνη γνώμη της αρχαιολογίας και της Ιεράς Μητρόπολης
	Υλοποιείστε τη δράση
	Σχεδιάστε μία έρευνα, (σχηματίζοντας ένα ερωτηματολόγιο ή ημιδομημένες συνεντεύξεις) στο γενικό κοινό ή σε ειδικό κοινό που να στοχεύει στην ευαισθητοποίηση του κοινού με στόχο την προστασία και ανάδειξη εκείνων των στοιχείων του μνημείου που σας έκαναν εντύπωση.
	Συμμετάσχετε σε εκδηλώσεις (ημερίδες, συνέδρια λατρευτικές εκδηλώσεις) που γίνονται αναφορικά μνημείο και έχουν προστιθέμενη αξία
	Γίνετε εθελοντές.

Προβολή & Οργάνωση

Εκπαιδευτικοί	Μαθητές
<p>Αυτές οι δράσεις αφορούν μία εμβάθυνση και ανατροφοδότηση των προηγούμενων βημάτων.</p> <p>Π.χ. από την παρουσίαση στην τάξη πάμε στο ευρύτερο κοινό, από την έρευνα στην παρουσίαση και συζήτηση των αποτελεσμάτων σε άλλες ομάδες</p>	<p>Οργανώστε εκδηλώσεις (ημερίδες, συνέδρια λατρευτικές εκδηλώσεις) που γίνονται αναφορικά μνημείο και έχουν προστιθέμενη αξία</p>
<p>Αυτό το βήμα στην ουσία αφορά στη διάχυση των αποτελεσμάτων και είναι πολύ σημαντικό για την διερεύνηση του κατά πόσο επιτεύχθηκαν οι συναισθηματικοί και ψυχοκοινωνικοί στόχοι του προγράμματος σε μεγαλύτερο βαθμό και σε μικρότερο οι γνωστικοί στόχοι.</p>	<p>Συζητείστε πώς μπορείτε να βοηθήσετε στην προστασία του ναού, στη συντήρηση του (εάν επιτρέπεται), στην προβολή του στην τοπική κοινωνία, αλλά και στην ευρύτερη κοινότητα, ίσως και στο εξωτερικό.</p>
<p>Εάν οι δημιουργίες των παιδιών ανέβουν στο διαδίκτυο θα πρέπει να τηρούνται οι εξής προϋποθέσεις:</p> <ol style="list-style-type: none">1. προστασία προσωπικών δεδομένων2. Τα έργα (κείμενα, φωτογραφίες, βίντεο , γραφικά...) να είναι πρωτότυπα ή απαλλαγμένα πνευματικών δικαιωμάτων3. να υπάρχουν βιβλιογραφικές παραπομπές και να μην υπάρχει πλαгиαρισμός	<p>Δημιουργήστε ένα ηλεκτρονικό αρχείο και ανεβάστε το στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.</p> <p>Συμμετέχετε σε ραδιοφωνικές ή τηλεοπτικές εκπομπές, στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο ...</p>
<p>Μπορείτε να εντάξετε το πρόγραμμα στο ευρύτερο πλαίσιο μιας συνεργασίας σχολείων είτε δημιουργώντας ένα δίκτυο σχολείων για παρουσίαση μνημείων ανάλογης εμβέλειας, ώστε να προωθήσετε το διάλογο, είτε για προβάλλετε σε ευρωπαϊκό επίπεδο τον τόπο σας μέσω των προγραμμάτων e-twinning, Erasmus+</p>	<p>Ανοίξτε το πρόγραμμα και σε ευρωπαίους εταίρους</p>
	<p>Στείλτε επιστολές σε φορείς και οργανισμούς που μπορεί να βοηθήσουν στην συντήρηση αποκατάσταση και ανάδειξη του ναού.</p>

ΠΡΟΣΘΕΤΟ ΥΛΙΚΟ

Για τη διευκόλυνση σας ακολουθεί ένα πρόσθετο υλικό που μπορείτε να χρησιμοποιήσετε αυτούσιο ή να τροποποιήσετε κατά το δοκούν.

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Τα ερωτηματολόγια που θα χρησιμοποιηθούν έχουν ως στόχο να μετρήσουν:

Α) την εννοιολογική αλλαγή εκπαιδευτικών και μαθητών

Β) το βαθμό ενεργής εμπλοκής τους σε σχέση με το ναό πριν και μετά το πρόγραμμα

Μέσα από ερωτήσεις ανοιχτού και κλειστού τύπου.

Δίνεται το ίδιο ερωτηματολόγιο στους εκπαιδευτικούς και στους μαθητές προκειμένου να συσχετιστούν τα αποτελέσματα μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών για να διαπιστωθεί επιπρόσθετα εάν το πρόγραμμα εμπλέκει ενεργά περισσότερο τους μαθητές ή τους εκπαιδευτικούς.

Στην αρχή και στο τέλος του προγράμματος, προκειμένου να τεκμηριωθεί η αποτελεσματικότητα του προγράμματος ως προς την εννοιολογική αλλαγή συγκεντρώνονται τα ερωτηματολόγια και γίνεται στατιστική επεξεργασία τους.

Η διαμορφωτική αξιολόγηση και η ποιοτική αξιολόγηση μπορεί να γίνει με τα έργα και τις δράσεις των μαθητών, όπως θα αναρτηθούν στις ιστοσελίδες των σχολείων ή θα σταλούν στην ιερά Μητρόπολη Καστοριάς.

Επίσης θα υπάρχει η δυνατότητα συμμετοχής των σχολείων στον διαγωνισμό ζωγραφικής της Ι.Μ. Καστοριάς με τίτλο «Δημιουργώ εμπνεόμενος από έναν Βυζαντινό ναό της Καστοριάς» .

ΠΡΙΝ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ		
1.	Είστε	Δάσκαλος Καθηγητής Μαθητής
2.	Γνωρίζετε εάν υπάρχει κάποιος επισκέψιμος ναός με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περιοχή της Καστοριάς;	ΝΑΙ ΟΧΙ
Αν απαντήσατε ναι πηγαίνετε στην ερώτηση 3, αν όχι πηγαίνετε στην ερώτηση 8		
3.	Ποιος είναι αυτός;	
4.	Ήταν ενδιαφέρουσα η επίσκεψή σας από (μπορείτε να συμπληρώσετε πάνω από ένα κουτάκια)	Α) αρχαιολογικής άποψης, β) θρησκευτικής άποψης, γ) ιστορικής άποψης, δ) αρχιτεκτονικής άποψης ε) εικονογραφικής άποψης στ) άλλο (παρακαλώ γράψτε τι)
5.	Τον έχετε επισκεφθεί ποτέ;	ΟΧΙ Μία φορά Καθημερινά Μία φορά την εβδομάδα Μία φορά το μήνα Μία φορά το χρόνο Άλλο (γράψτε πόσες περίπου):
6.	Τι σας έχει κάνει εντύπωση σ' αυτόν

7.	Εχετε εμπλακεί ενεργά στη συντήρηση και ανάδειξη του μνημείου;	<p>Έχω συμμετάσχει σε μυστήρια</p> <p>Έχω φροντίσει το περιβάλλον του ναού</p> <p>Είμαι ψάλτης , επίτροπος</p> <p>Έχω προβάλλει το ναό στα ΜΜΕ</p> <p>Έχουμε δημιουργήσει ιστοσελίδα/blog</p> <p>Έχω γράψει επιστολή (ή επιστολές) σε φορείς για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου</p> <p>Έχω συγκεντρώσει χρήματα για εργασίες που χρειάστηκε να γίνουν</p>
Αν απαντήσατε ΟΧΙ παρακαλώ συμπληρώστε τις ερωτήσεις 8 έως 10		
8.	Θα θέλατε να δείτε κάποιον τέτοιο ναό;	ΝΑΙ ΟΧΙ
9.	Τι θα περιμένατε να αποκομίσετε από την επίσκεψή σας; (μπορείτε να τσεκάρετε όσα κουτάκια επιθυμείτε)	<p>Να μάθω :</p> <p>για την ιστορία του</p> <p>για την αρχιτεκτονική του</p> <p>για την εικονογράφηση του</p> <p>άλλο (παρακαλώ γράψτε τι)</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>
10.	Θα σας ενδιέφερε να ασχοληθείτε ενεργά με την προστασία του	ΝΑΙ ΟΧΙ
Αν απαντήσατε ΝΑΙ παρακαλώ συμπληρώστε την επόμενη ερώτηση (11)		
Αν απαντήσατε ΟΧΙ πηγαίνετε στην ερώτηση 12		
11.	Θα ήθελα να (μπορείτε να συμπληρώσετε όσα κουτάκια θέλετε)	Να συμμετάσχω σε μυστήρια

		<p>Να φροντίσω το περιβάλλον του ναού</p> <p>Να γίνω ψάλτης , επίτροπος</p> <p>Να προβάλλω το ναό στα ΜΜΕ</p> <p>Να γράψω μία επιστολή σε φορείς για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου</p> <p>Να συγκεντρώσω χρήματα για εργασίες που χρειάστηκε να γίνουν</p>
12.	Εάν απαντήσατε ΟΧΙ γράψτε αν θέλετε σας παρακαλώ το γιατί.	<p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>

ΜΕΤΑ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ		
1.	Είστε	Δάσκαλος Καθηγητής Μαθητής
2.	Γνωρίζετε εάν υπάρχει κάποιος επισκέψιμος ναός με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περιοχή της Καστοριάς;	ΝΑΙ ΟΧΙ
Αν απαντήσατε ναι πηγαίνετε στην ερώτηση 2, αν όχι πηγαίνετε στην ερώτηση 8		
3.	Ποιος είναι αυτός;
4.	Ήταν ενδιαφέρουσα η επίσκεψή σας από (μπορείτε να συμπληρώσετε πάνω από ένα κουτάκια)	A) αρχαιολογικής άποψης, β) Θρησκευτικής άποψης, γ) ιστορικής άποψης, δ) αρχιτεκτονικής άποψης ε) εικονογραφικής άποψης στ) άλλο (παρακαλώ γράψτε τι)
5.	Πόσες φορές τον επισκεφθήκατε;	ΟΧΙ Μία φορά Καθημερινά Μία φορά την εβδομάδα Μία φορά το μήνα

		<p>Μία φορά το χρόνο</p> <p>Άλλο (γράψτε πόσες περίπου):</p> <p>.....</p>
6.	Τι σας έκανε εντύπωση σ' αυτόν	<p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>
7.	Έχετε εμπλακεί ενεργά στη συντήρηση και ανάδειξη του μνημείου;	<p>Έχω συμμετάσχει σε μυστήρια</p> <p>Έχω φροντίσει το περιβάλλον του ναού</p> <p>Είμαι ψάλτης , επίτροπος</p> <p>Έχω κάνει έρευνα αναφορικά με το μνημείο</p> <p>Έχω προβάλλει το ναό στα ΜΜΕ</p> <p>Έχουμε δημιουργήσει ιστοσελίδα/blog</p> <p>Έχω γράψει επιστολή (ή επιστολές) σε φορείς για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου</p> <p>Έχω συγκεντρώσει χρήματα για εργασίες που χρειάστηκε να γίνουν</p>

Αν απαντήσατε ΟΧΙ παρακαλώ συμπληρώστε τις ερωτήσεις 8 έως 10		
8.	Θα θέλατε να δείτε κάποιον τέτοιο ναό;	ΝΑΙ ΟΧΙ
9.	Τι θα περιμένατε να αποκομίσετε από την επίσκεψή σας; (μπορείτε να τσεκάρτε όσα κουτάκια επιθυμείτε)	Να μάθω : για την ιστορία του για την αρχιτεκτονική του για την εικονογράφηση του άλλο (παρακαλώ γράψτε τι)
10.	Θα σας ενδιέφερε να ασχοληθείτε ενεργά με την προστασία του	ΝΑΙ ΟΧΙ
Αν απαντήσατε ΝΑΙ παρακαλώ συμπληρώστε την επόμενη ερώτηση (11)		
Αν απαντήσατε ΟΧΙ πηγαίνετε στην ερώτηση 12		
11	Θα ήθελα να (μπορείτε να συμπληρώσετε όσα κουτάκια θέλετε)	Να συμμετάσχω σε μυστήρια Να φροντίσω το περιβάλλον του ναού Να γίνω ψάλτης , επίτροπος

		<p>Να προβάλλω το ναό στα ΜΜΕ</p> <p>Να δημιουργήσω μία ιστοσελίδα/blog</p> <p>Να συντάξω μία ΕΚΘΕΣΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ</p> <p>Να κάνω/συνεχίσω έρευνα αναφορικά με το μνημείο</p> <p>Να γράψω μία επιστολή σε φορείς για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου</p> <p>Να συγκεντρώσω χρήματα για εργασίες που χρειάστηκε να γίνουν</p>
12	Εάν απαντήσατε ΟΧΙ γράψτε αν θέλετε σας παρακαλώ το γιατί.	<p>.....</p> <p>.....</p>

ΚΑΡΤΕΛΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΙΕΡΟΥ ΝΑΟΥ		
Άγιος στον οποίο είναι αφιερωμένος		
Όνομα αρχιτέκτονα		
Όνομα/τα Αγιογράφου/ων		
Χρονολογία Κατασκευής		
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ		
Περιοχή στην οποία βρίσκεται		
Πώς είναι ο χώρος γύρω από το ναό		
Τι εξυπηρετεί η θέση του ναού		
Συνδέεται κάποιο ιστορικό γεγονός με τη θέση του;		
ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ		
Ο Ιερός ναός είναι κατασκευασμένος από:		
Τα υλικά κατασκευής του είναι:		
ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ		
Η κατάσταση διατήρησης του ιερού ναού είναι:	Άριστη	Καλή
	Μέτρια	Σε άμεσο κίνδυνο να καταρρεύσει
	Κακή	
Υπάρχουν φθορές που οφείλονται σε		
Γκράφιτι	Βανδαλισμό	Ελλειψη φροντίδας

Κλοπή	Άλλο	Υγρασία από το έδαφος
Σεισμό	Βροχή	Πυρκαγιά
Παλαιότητα	Κακή χρήση	Ατμοσφαιρική Ρύπανση
Παγετό	Ανάπτυξη φυτών	Μικροοργανισμούς
<div>Άλλο</div> <div>.....</div> <div>.....</div> <div>.....</div>		

ΗΜΙΔΙΟΜΗΜΕΝΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

ΕΡΕΥΝΑ ΚΟΙΝΟΥ			
ΦΥΛΛΟ			
ΙΔΙΟΤΗΤΑ	Κάτοικος, επισκέπτης, εργαζόμενος στο ναό, εθελοντής,		
ΗΛΙΚΙΑ			
Γνωρίζετε σε ποιον άγιο είναι αφιερωμένος ο ναός;			
Έχετε κάποια σχέση με το συγκεκριμένο ναό;			
Γνωρίζετε την ιστορία του;			
Γιατί τον επισκεφθήκατε;			
Είναι σημαντικός για την γειτονιά μας;			
Μπορεί να βοηθήσει ο κόσμος στην καλή του διατήρηση;			
Συμβάλλετε στη διατήρηση της καλής του κατάστασης;			
Κάνατε κάποιες ενέργειες	Για τη συντήρηση του	για την αποκατάστασή του	Για την ανάδειξή του
Θέλετε να πείτε κάτι άλλο για τον ναό;			

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anne Comnene, *Alexiade*. Texte établi et traduit par B. Leib, I-III, Paris 1937-1945.
- Brubaker L., "Kastoria", *Dictionary of the Middle Ages*, 7 (1986), 224.
- Djuric V., "Mali Grad-Sv. Atanasije u Kostury-Borje", *Zograf* 6 (1975), 31-50
- Gregoriadou H., "L' image de la Deesis royale dans une fresque du XVIe siecle a Castoria", *Actes du XVIe Congres International d' Etudes Byzantines*, Bucarest 1975, II, 47-52.
- Gregory T.E.-Wharton A.J., "Kastoria", *The Oxford Dictionary of Byzantium* 2, New York-Oxford 1991, 1110-11. III. Ιστορία-Επιγραφές
- Hadermann-Misguich L., "A propos de la Mavriotissa de Castoria. Arguments iconographiques pour le maitien de la datation des peinture dans la premiere moitie du XIIIe siecle", *Studia slavico-byzanina et medievalia europensia*, I(1988-89), 143-148.
- Ioannis Cantacyzeni eximperatoris Historiarum Libri IV* ed., L. Schopen, vol.1, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Bonn 1828-1832.
- Ioannis Cinnami Epitome*, ed., A. Meineke, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Bonn 1836.
- J.-C. Cheynet, *Histoire de Byzance. L'État et la société*, PUF, Que sais-je ?, Paris 2005.
- Kalopissi-Verti S., *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth century Churches of Greece*, Wien 1992.
- Κακκαβάς Γ., *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς*, Αθήνα 1997.
- Κακκαβάς Γ., *Καστοριά: Βυζαντινή Αρχοντοπολιτεία*, Καστοριά 1995.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑ. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΙΓΛΗ. Εφημερίδα Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 3 Δεκεμβρίου 1995
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε., "Βυζαντινός ναός του Αγ. Ζαχαρίου παρά την λίμνην Καστοριάς", *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* III 3 (1970), 335-338.
- Κυριακούδης Ε.Ν., "Ο κτήτορας του ναού των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς Θεόδωρος (Θεόφιλος) Λημνιώτης", *Βαλκανικά Σύμμεικτα* I (1981), 3 κ.εξ.
- Lavernicocca N., "Sulla iscrizione di fondazione della chiesa di St. Nicola di Kasnitzzi a Castoria", *Nicolaus* 4 (1976), 209-223.
- Malmquist T., *Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzzi*, Uppsala 1979.

- Moutsopoulos N., "Esquisse del' histoire des remparts de Kastoria", *Πεπραγμένα της 8ης Επιστημονικής Συνόδου του Διεθνούς Συνεδρίου Ινστιτούτου Φρουρίων και Πύργων*, Αθήναι 1968, 71-83.
- Panayotidi M., "The Character of Monumental Painting in the Tenth Century. The Question of Patronage", *Constantine VII Porphyrogenitus and his age. Second Intern. Byz. Conference Delphi (Juli 1987)*, Athens 1989, 299-310.
- Pelekanides St., "I piu antichi affreschi di Kastoria", *Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina X-XI* (1963-1964), 351-366.
- Pelekanides St., "Kastoria", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, III, 1190-1224.
- Procopius, *De Aedificiis Libri VI*, ed., J. Haury, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Lipsiae 1964.
- Soustal P., "Kastoria", *Lexikon des Mittelalters* V, 1049-1050.
- Stikas E., "Une eglise des Paleologues aux environs de Castoria", *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), 100-109.
- Tsigaridas E., "La peinture a Kastoria et en Macedoine grecque occidentale vers l' annee 1200. Fresques et icones", *Studenica et l' art byzantin autour de l'annee 1200*, Beograd 1988, 309-319.
- Wharton A., *Art of the Empire. Painting and Architecture of the Byzantine Periphery. A Comparative Study of Four Provinces*, University Park and London, 93 κ. εξ.
- Wharton-Epstein A., "Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria. Evidence of Millenerism and Antisemitism in the Wake of the First Crusade", *Gesta* 21.1 (1982), 21-29
- Wharton-Epstein A., "Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications", *Art Bulletin* LXII (1980), 190-207.
- Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, edd. D. Reinsch και A. Kambylis, *Annae Comnenae, Alexias*, CFHB 40 Series Berolinensis, Berlin 200
- Γκολομπίας Γ., "Ανέκδοτες επιγραφές και συσχετισμοί τοιχογραφικών συνόλων Καστοριάς", *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 53-88.
- Γλαβίνας Απ., "Οι Νορμανδοί στην Καστοριά (1082-1083)", *Βυζαντινά* 12.2 (1982), Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο, 1255-1265.
- Γούναρης Γ., *Η Παναγιά Μαυριώτισσα της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Δρακοπούλου Ε., "Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών", *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, ΙΔ' (1987-8), 307-314.

- Δρακοπούλου Ε., "Η σερβική παρουσία στην Καστοριά την παραμονή της τουρκικής κατάκτησης", *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996, 88-96.
- Δρακοπούλου Ε., Λουκάκη Μ., "Ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστορίας στα τέλη του 12ου αι. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης", *Βυζαντικά* 9 (1989), 121-137.
- Δρακοπούλου Ε., *Η πόλη της Καστορίας τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος-16ος αι.). Ιστορία-Τέχνη-Επιγραφές*. Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1997.
- Δρακοπούλου Ε., *Η χριστιανική Καστοριά με βάση τις επιγραφές των ναών της (12ος-αρχές 16ου αι.)*. Δακτυλ. διδ. διατρ. Αθήνα 1991.
- Έκθεση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Εικόνων Καστορίας*. Βυζαντινό Μουσείο Καστορίας. Εκδ. ΤΑΠ, Υπουργείο Πολιτισμού και Δήμος Καστορίας.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη Χρ., *Οι τοιχογραφίες του 13ου αι. στην Κουμπελίδικη της Καστορίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Μουτσόπουλος Ν., "Καστοριά, Ιστορία, Μνημεία, Λαογραφία από την ίδρυση μέχρι τον 10ο μ.Χ. αι. Προϊστορική, ιστορική και παλαιοχριστιανική εποχή", *Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης* ΣΤ' (1974), 261-474
- Μουτσόπουλος Ν., *Καστοριά. Λεύκωμα. Ιστορική-χωροταξική πολεοδομική μορφολογική μελέτη Καστορίας*, Θεσσαλονίκη 1972.
- Μουτσόπουλος Ν., *Καστοριά. Παναγιά Μαυριώτισσα*, Αθήναι 1967.
- Μουτσόπουλος Ν.Κ., *Εκκλησίες της Καστορίας 9ος-11ος αιώνες*, Θεσσαλονίκη 1992.
- Μπακιρτζής Κ.Ν., "Επιγραφή στους Αγ. Αναργύρους Καστορίας", *Μακεδονικά* 11 (1971), 324 κ.εξ.
- Ορλάνδος Α., "Τα βυζαντινά μνημεία της Καστορίας", *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, Δ' (1938).
- Παπαζώτος Θ., "Ανασκαφή Διοκλητιανούπολεως. Οι πρώτες εκτιμήσεις", *Αρχαιολογικό Δελτίον* 43 (1988), Μέρος Α', Μελέτες, 195-216.
- Παπαμαστοράκης Τ., "Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου", *Θ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας*, Περίληψεις, Αθήνα 1989, 71
- Παπίδα, Σ. (2015) Η Υιοθεσία ενός μνημείου σε 10 βήματα. Στο Tonia Koutsouraki, Alexandra Seleli (eds) *Preventive conservation: protect monuments from the ravages of time*". Athens: Ministry of Culture and Sports **προσπελάστηκε στις 4/3/2022 στο δικτυακό τόπο**
<http://followodyseus.culture.gr/Portals/54/Material/Telika/Suntirisi/SuntirisiActs/Uiot hesiaMnimeiou.pdf>

- Πελεκανίδης Στ., "Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της Παναγίας Μαυριώτισσας", *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1978, 147-169
- Πελεκανίδης Στ., Χατζηδάκης Μ., *Καστοριά. Η Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984.
- Πελεκανίδης Στ., *Καστοριά. Βυζαντιναί τοιχογραφίαι*, Θεσσαλονίκη 1953.
- Πελεκανίδου Ε., "Η Εικόνα της Οδηγήτριας στην Αρχαιολογική Συλλογή Καστοριάς", *Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη*, *Μακεδονικά*, Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη (1983), 389-396.
- Σκρέκα, Α. (2001) *Καστοριά, Βυζαντινοί ναοί*. Αθήνα: ΥΠΑΙΘ, ΥΠΠΟ, ΓΓΛΕ, 11η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αυτοέκδοση
- Τσαμίσης Π., *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήναι 1949.
- Τσιγαρίδας Ε. Ν. (1986). Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς. *Μακεδονικά*, 25(1), 379–389. <https://doi.org/10.12681/makedonika.234>
- Τσιγαρίδας Ε., "Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς", *Μακεδονικά* Παράρτημα 25 (1985-86), 379-389
- Τσιγαρίδας Ε., "Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά", *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Ι' (1980-1981), 273-287.
- Τσιγαρίδας Ε., "Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως στο Ζευγοστάσι Καστοριάς", *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Μυλωνά*, Γ', Αθήναι 1989, 332-338.
- Φωσκόλου Β., *Δωρητές στα υστεροβυζαντινά μνημεία της Καστοριάς*. Πτυχιακή εργασία στο μάθημα Δωρητές και κτητορικές επιγραφές στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Θερινό εξάμηνο Αθήνα 1989, καθηγήτρια Σ. Καλοπίση-Βέρτη.
- Χατζηδάκης Μ., "Η χρονολόγηση μίας εικόνας από την Καστοριά", *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Δ' (1964-69), 303-307.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός*, Θεσσαλονίκη 1996.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Γρόσδος Σ.. Η υιοθεσία ενός μνημείου σε 10 θέματα προσπελάστηκε στις 4/3/2022 στο δικτυακό τόπο <https://docplayer.gr/33818457-I-yiothesia-enos-mnimeioy-se-10-vimata.html>

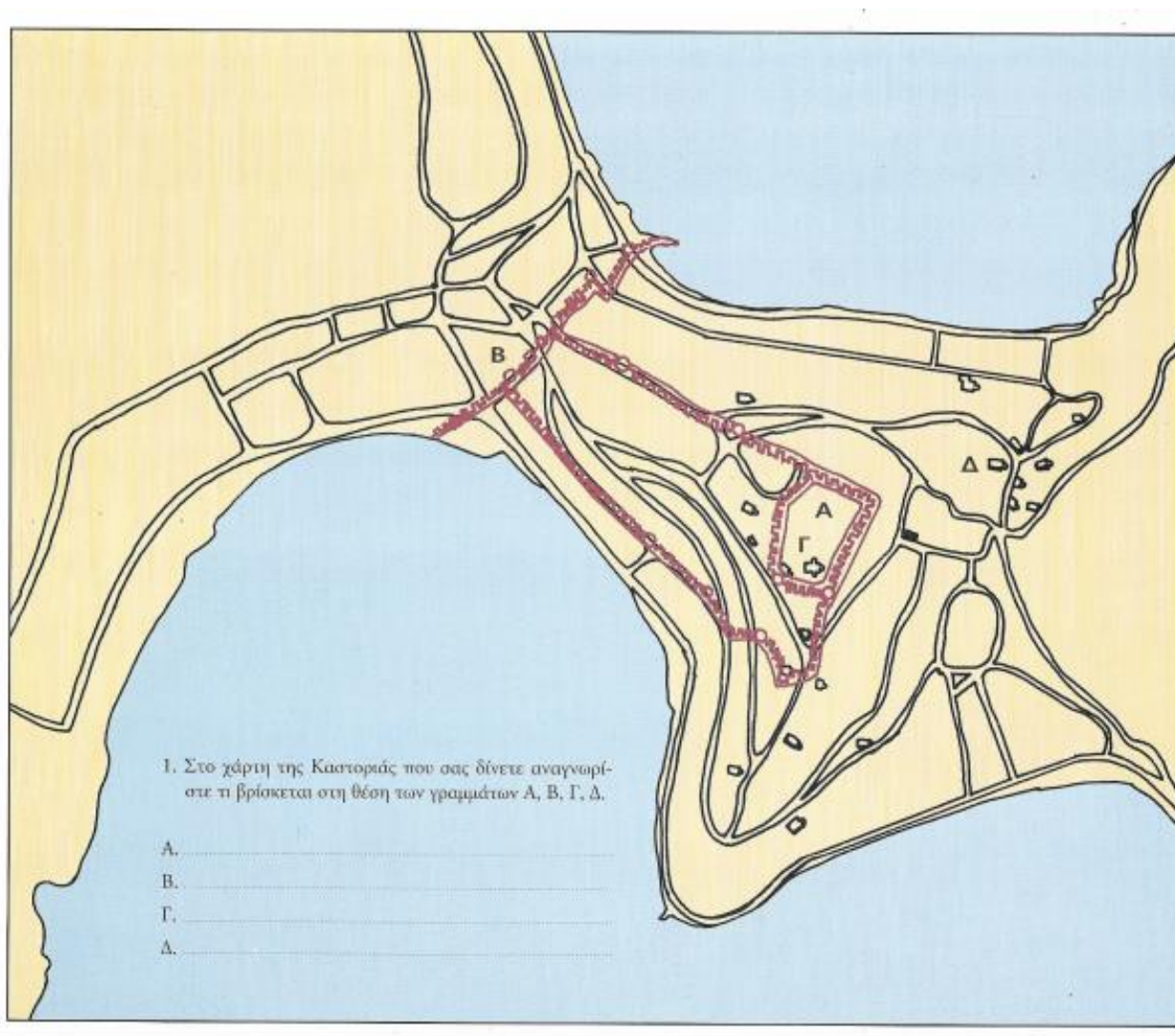
Οργανισμός Διάζωμα, Η εκπαιδευτική δράση «Υιοθεσία αρχαίων θεάτρων. Μαθητές ξεναγούν μαθητές στα αρχαία θέατρα», επαναλαμβάνεται για τέταρτη συνεχή χρονιά. -

ΔΙΑΖΩΜΑ (diazoma.gr) προσπελάστηκε στις 4/3/2022 στο δικτυακό τόπο
<https://diazoma.gr>

BYZANTINE KASTORIA (GLOSSARY) (fhw.gr)
<http://www.fhw.gr/choros/kastoria/gr/glosari/index30.html>

Χάρτης

Εικόνα 1 Ο χάρτης είναι από το φάκελο του προγράμματος «ΜΕΛΙΝΑ – ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ» με τίτλο Καστοριά, Βυζαντινοί Ναοί , έκδοση του Υπουργείου Παιδείας σε συνεργασία με το Υπουργείο πολιτισμού και την 11η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

